

Darija Hofgräff

Hrvatski državni arhiv

Marulićev trg 21

Zagreb

ZDRAVSTVENA STATISTIKA 1874-1910. NA PRIMJERU ARHIVSKOG FONDA ODJELA ZA UNUTARNJE POSLOVE ZEMALJSKE VLADE TE STATISTIČKIH PUBLIKACIJA U HRVATSKOM DRŽAVNOM ARHIVU

UDK 930.253:[311:354.53(497.5)“1874/1910“

Stručni rad

U Hrvatskom državnom arhivu (dalje: HDA), u fondu Zemaljske vlade, Odjela za unutarnje poslove, Odsjek zdravstva (dalje: UOZV),¹ nalaze se paralelna statistička izvješća što su ih županijski fizici sastavljali i slali županijskim skupštinama po nalogu Zemaljske vlade odnosno statističkog ureda. Budući da su ta izvješća samo djelomično sačuvana i kao takva vrlo nesigurna za kontinuirano prostorno i vremensko praćenje zdravstvenih prilika u razdoblju 1874-1910.² u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, u istraživanju su korištene statističke publikacije koje korespondiraju s navedenim arhivskim gradivom. U uvodnom dijelu rada se govori o važnosti navedenog razdoblja, prijelomnog za hrvatsku medicinu, dok se u nastavku daje kratki pregled arhivskog fonda UOZV, kao i svih važnijih statističkih publikacija korištenih u istraživanju. Na kraju rada se donose preliminarni zaključci izvedeni na temelju do sada obrađenih izvora i literature.

Ključne riječi: *Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove, Odsjek zdravstva, županije, županijski/gradski fizik, statističke publikacije, statistički godišnjak, izvješća o stanju javne uprave, zdravstvena statistika, zdravstveni pokazatelji, akutne zarazne bolesti*

1. Uvod

Sedamdesete godine devetnaestog stoljeća bile su prijelomne za hrvatsku medicinu i od tada se može intenzivno pratiti kako država od zdravstva čini organiziranu društvenu djelatnost, čiji je cilj bio čuvanje i unapređivanje zdravlja pojedinca, ali i zajednice kao cjeline. Donošenjem pravnih propisa prekida se samostanska i pučka medicina, a poslije u osnovi i individualna odnosno privatna, zamjenjujući ju

¹ HR-HDA-79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove (UOZV).

² U radu se razmatra razdoblje od 1874. do 1910. godine, koje odgovara vremenskom okviru doktorske disertacije Hofgräff, D. *Zdravstvena politika u Hrvatskoj i Slavoniji 1875-1910.*

pretežno društveno organiziranim kolektivnim radom, školujući medicinske kadrove i koncentrirajući ih u veće ustanove s boljom i suvremenijom opremom, regulirajući stalne i sigurnije izvore financiranja, propisujući pravila međusobnog ponašanja unutar medicinskih ustanova s jedne strane, i zdravstvenih radnika i bolesnika s druge strane.³ Osim toga, to je razdoblje u kojem možemo pratiti kako država evoluirala do shvaćanja da je narodno zdravlje njezina briga, pravo ali i obveza. Što je država bila razvijenija i naprednija, prije je bila u stanju preuzimati organizaciju i razvitak javno-zdravstvene službe pod svoju ovlast, omogućujući i potičući razvitak medicinske znanosti. U prožetosti tih zbivanja, u navedenom razdoblju dolazi i do pojave prvog zdravstvenog zakona 1874. godine, kojim je označena i početna faza u autonomiji hrvatskog zdravstva. Osim toga, osniva se i Sveučilište te konstituira Zbor liječnika kao prva nevladina udruga nastala na području kraljevina Hrvatske i Slavonije, koja se od svog osnutka neprestano znanstveno izgrađivala te uvijek iznova motivirala vlasti za unapređenje zdravlja općenito.

2. Pregled arhivskog fonda UOZV i statističkih publikacija korištenih u istraživanju

Okosnicu ovog istraživanja čini prvenstveno arhivski fond UOZV koji korespondira sa statističkim publikacijama dostupnima korisnicima u Knjižnici HDA.⁴ Prikupljeno arhivsko gradivo raznoliko je po svojoj strukturi, opsegu i kvaliteti informacija. Ono je mjestimično i nedostatno, pa ga treba nadopuniti informacijama iz statističkih publikacija iz kojih je moguće oblikovati bazu podataka potrebnu za analizu demografsko-epidemiološkog i javno-zdravstvenog stanja na promatranom području. Struktura i sadržaj tih izvora mogu još dodatno poslužiti i kao predložak na osnovi kojega se u istraživanju mogu tumačiti diskurs i praksa zdravstvene zaštite.

2.1. Odsjek zdravstva UOZV 1877-1914.⁵

Serija Odsjeka zdravstva sastoji se od opsežnog i raznolikog materijala koji se najvećim dijelom odnosi na spise zdravstveno-administrativnog i legislativno-normativnog karaktera. Podserije čine sljedeći spisi: normativne naredbe za poslove zdravstva 1892-1895, imenici ženskih osoba prijavljenih za primaljsko učilište 1877-1892, imenici liječnika 1904-1910, zdravstvene statistike 1910-1916, iskazi ugrizenih

³ Sremac, Đ., Žuža, B. *Hrvatsko zdravstveno zakonodavstvo 1830-1941*. Zagreb : Školska knjiga, 2002. Str. 1.

⁴ Osim statističkih edicija koje su dostupne u HDA i koje su bitne za proučavanje svih važnih segmenata života stanovništva postoje i edicije koje su izlazile u Beču i Budimpešti kao: *Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie* 1863-1881, *Österreichisches statistisches Handbuch* 1882-1914, *Statistische Monatschrift*, Wien 1875-1917. u kojem su i studije o Hrvatskoj te *Österreichische Statistik* 1881-1918.

⁵ Fond UOZV sadrži naredbe, upute i izvješća u vezi s organizacijom države i vrhovne državne uprave, političke podjele i ustroja Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Zasebni su fondovi u HDA odjeli ZV za unutarnje poslove, (HR-HDA-79), za bogoštovlje i nastavu (HR-HDA-80) te za pravosuđe (HR-HDA-81). O strukturi i funkcijama ZV kao i Odjela za zdravstvo govori i Vidmar, J. Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu 1869-1918. *Arhivski vjesnik* (Zagreb). 1(1958), str. 411-444.

po bijesnim životinjama 1901-1910. i referentske knjige liječnika.⁶ Važnije dijelove ove serije čine paralelna statistička izvješća što su ih županijski fizici⁷ sastavljali i slali županijskim skupštinama po nalogu Zemaljske vlade. Međutim, ta su izvješća samo djelomično sačuvana, pa ne pokrivaju veći vremenski raspon⁸ važan za uvid i analizu vremenskog kretanja pojedinih grupa bolesti (akutnih zaraznih, tuberkuloze i sl.), stoga ih je nužno kombinirati s drugim izvorima podataka.⁹

2.2. Statističke publikacije 1874-1910.¹⁰

1. *Statistički ljetopis* izašao u izdanju Statističkog ureda Kralj. dalmatinsko-hrvatsko-slavonske zemaljske vlade u Zagrebu 1876. godine.¹¹

2. *Statistički atlas Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, publikacija Statističkog ureda u Zagrebu izdana 1915. godine.¹²

3. *Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune*, izašao po nalogu bana i kraljevskog ugarskog Ministra trgovine u izdanju Kraljevskog ugarskog statističkog ureda u Budimpešti.¹³

4. *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, izašao u dva toma, prvi za 1905. godinu koji retrospektivno obuhvaća i razdoblje 1901-1905. i drugi za razdoblje 1906-1910. godine.¹⁴

5. Izvješća o stanju javne uprave u županijama što su izlazila svake godine i to službeno od 5. veljače 1886. godine za sve županije u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

1. *Statistički ljetopis za godinu 1874.* sadrži sljedeće cjeline: I. o površini, žiteljstvu i prebivalištu, II. miena žiteljstva, III. produktivna površina, prirod žita i drugih plodinah i stoke, IV. poprieće tržne cijene, V. rudarstvo godine 1874, VII. parobrodarstvo riekami Dunavom, Dravom i Savom 1874, VII. pomorsko brodarstvo godinah 1871, 1873, VIII. poštarstvo 1873-1874, IX. brzojavstvo 1873-1874, X. banke i vjersijski zavodi, XI. miena u posjedu i teretih nekretninah od 1865. do 1874, XII. učilišta

⁶ Referentska knjiga je rukom pisana bilježnica u kojoj su popisi liječnika rođenih prije 1890. godine (Reichmeim, Schwarz, Vrabčević, Haladi i dr.). Treba obratiti pozornost i na činjenicu da se popisi liječnika rođenih nakon 1890. godine nalaze u fondu HR-HDA-890. Personalni spisi državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava NDH, u seriji Personalije zdravstvenih djelatnika.

⁷ Dužnosti županijskog fizika bile su nadziranje zdravstvenog stanja stanovništva u cijeloj županiji. On je osim toga nadgledao rad svih javnih i privatnih liječnika, ranarnika, primalja i ljekarnika. Bio je dužan redovito podnositi izvješća županijskoj vlasti.

⁸ Veći dio zdravstvenih izvješća nije cjelovit za razdoblje 1880-1914.

⁹ Kao nadopuna može poslužiti i Ivičević, J. Javna uprava zdravstvom u sjevernoj Hrvatskoj 1868-1928. *Arhivski vjesnik* (Zagreb). 36(1993), str. 117-130.

¹⁰ Neke od ovih publikacija su pohranjene i u Državnom zavodu za statistiku koji trenutno sređuje svoje knjižnične fondove i uskoro planira njihovu objavu.

¹¹ *Statistički ljetopis za godinu 1874.* Zagreb : Statistički ured kr. Dal. Hrv. Slav. Zemaljske vlade, 1876.

¹² *Statistički atlas Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1875-1915.* Zagreb : Statistički ured u Zagrebu, 1915.

¹³ *Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune 1895-1910.* Budimpešta : Kraljevski ugarsko statistički ured u Budimpešti, 1896.

¹⁴ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije.* I. dio za 1905. Zagreb : Statistički ured u Zagrebu, 1913; *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije.* II. dio za 1906-1910. Zagreb : Statistički ured u Zagrebu, 1917.

godinah 1873-1875, XIII. pravosudje građansko i kazнено, XIV. državno gospodarstvo, XV. gospodarstvo gradovah, XVI. posljedci novačenja 1873-1874.

U Ljetopisu nema podataka o zaraznim bolestima kao što je to prikazano u godišnjacima. U cjelini naslovljenoj 'miena žiteljstva' pod točkom dva prikazani su samo podaci o pomoru stanovništva u Kraljevini za 1874. godinu. *Kada je statistički ured uzeo ispitivati materijal, što su ga bile sabrale političke oblasti u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji, uvjerio se statistički ured, da ne samo nije iskazana miena žiteljstva za sva mjesta u zemlji, već da su iskazi mnogih duhovnih pastirstvah nepodobni i očevidno nepouzdana, da dakle nikako nemože upotrebiti svotnikah ni kotarskih ni županijskih.*¹⁵

2. *Statistički atlas Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1875-1915.* važno je pomagalo za proučavanje socijalnih i gospodarskih prilika, sadrži 135 statističkih crteža za poglavlja: A. stanje žiteljstva, B. mijena žiteljstva, C. zdravstvo, D. ratarstvo, E. obrt, trgovina, promet i vjeresijstvo, F. naobrazba i G. financije. Osim crteža, tu su i tablice s brojčanim pokazateljima. Tako su u dijagramima prikazani rezultati za cijelo područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije ili pak za pojedine županije, dok kartogrami prikazuju upravne kotare i gradove. Poglavlje koje se odnosi na zdravstvo sadrži: zdravstveno osoblje 1892-1913, mrtvozornici, bolničke postelje, bolesnici u bolnicama, opskrbeni dani u bolnicama, cijepjenje i docjepljivanje protiv boginja 1882-1913, tjelesne i duševne mane (slijepi, gluhoonijemi, slaboumni i umobolni) 1910. godine, slijepi 1912. i egipatska bolest očiju (trahom) 1913. godine.

3. *Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune za razdoblje 1895-1905.* izlazi na temelju inicijative bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i odredbi Kraljevskog ugarskog ministra trgovine. Statistički materijal, što ga je statistički ured sakupio i izradio prikazuje skoro iste cjeline koje pronalazimo i u Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije: upravna podjela, statistika zgrada i stambenih prilika, klimatske pojave, površina i žiteljstvo, mijene žiteljstva, zdravstvo, prvotna produkcija, rudarstvo i talioničarstvo, industrija i trgovina, vanjski trgovački promet, obćilarstvo,¹⁶ novčarstvo, osiguranje, požari, kulturne prilike, crkvene prilike, pravosuđe, vojne snage i državno kućanstvo. Križaljke koje su koncentrirane u ovoj publikaciji rađene su po istom predlošku kojeg pronalazimo i u godišnjaku Kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Zdravstveni podaci donose se za razdoblje 1881-1896. ne samo za Hrvatsku i Slavoniju, već i za Ugarsku, grad i kotar Rijeku i zemlje Ugarske krune. Podaci nam pokazuju ukupan broj umrlih od najčešćih zaraznih bolesti: kolera, difterija, škrlat (šarlah), pošalina (tifus), dobrac (ospice), srdobolja (dizenterija) i kašalj hripavac, kao i podatke o smrtnosti od ostalih bolesti. Osim podataka o zaraznim bolestima, u sklopu ove zdravstvene cjeline nalaze se i podaci o zdravstvenom osoblju, cijepjenju protiv boginja, posjećivanju važnih lječilišta, broju bolnica, uzrocima smrti i dr. Podaci preuzeti iz godišnjaka zemalja Ugarske krune daju jasne pokazatelje o ukupnom broju umrlih na 1000 stanovnika u vremenu 1881-1886. kada od zaraznih bolesti umire 3,2%, a 1891-1897. 6,2% stanovništva.

¹⁵ *Statistički ljetopis za godinu 1874.* Zagreb : Statistički ured kr. Dal. Hrv. Slav. Zemaljske vlade, 1876. Str. 18.

¹⁶ Poslovi koji su se odnosili na gradnju i uzdržavanje javno-komunalne infrastrukture.

4. *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije* izlazi prvi put na inicijativu bivšeg ravnatelja Statističkog ureda Milovana Zorčića, koji se početkom 1906. godine obratio Zemaljskoj vladi sa željom da se započne s izdavanjem jedne takve publikacije.

Ban Teodor Pejačević u listopadu iste godine izdaje dozvolu za pokretanje publikacije, koja će u tabličnim pregledima iskazivati važnije statističke rezultate i davati što potpuniju sliku kraljevina Hrvatske i Slavonije. Bilo je određeno da će se prva publikacija te vrste prirediti za 1905. godinu. Temeljem te dozvole sastavljen je i predaje se javnosti *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije*.

U knjizi su prvenstveno prikazani podaci za 1905. godinu, kao i važniji podaci koji retrospektivno daju pregled prethodnog petogodišnjeg razdoblja (1901-1905), odnosno prethodnog desetljeća (1896-1905). Prema osnovi po kojoj je ovaj godišnjak sastavljen, dijelimo ga na sljedeće cjeline: političko, sudbeno i financijsko stanje žiteljstva, mijene žiteljstva, zdravstvo, stanovanje i kuće, rudarstvo i talioničarstvo, obrt i trgovina, osiguranje, veresija, promet, požar i vatrogastvo, crkvene prilike, nastava i bogoštovlje, društvo, pravosuđe i financije. Sve cjeline na sustavan način opisuju i daju podatke za sve županije, upravne kotare i gradove.

Zdravstvo je IV. odjeljak i sadrži ove cjeline: zdravstvene općine godine 1905. po županijama i gradovima; zdravstveno osoblje i mrtvozornici u razdoblju 1892-1905. u Hrvatskoj i Slavoniji; razdjel zdravstvenog osoblja koncem 1905. po županijama i gradovima te u razdoblju 1900-1905. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji; liječnici, primalje, mrtvozornici i ljekarne koncem 1905. po upravnim kotarima i gradovima; broj beriva oblasnih liječnika u razdoblju 1892-1905; ljekarne 1892-1905; bolnice i mijena bolesnika u njima 1881-1905; bolesnici i bolnički opskrbeni dani 1896-1905. i mijene bolesnika godine 1905. po pojedinim bolnicama; bolnice, bolničke postelje i bolnički opskrbeni dani po vrsti bolnica za razdoblje 1881-1905; sudjelovanje diplomiranih primalja kod porođaja 1905. po upravnim kotarima i gradovima; cijepljenje i docjepljivanje protiv boginja 1882-1905; cijepljenje i docjepljivanje protiv boginja 1901-1904. po županijama i gradovima; cijepljenje protiv boginja 1905. po upravnim kotarima i gradovima; docjepljivanje protiv boginja 1905. po upravnim kotarima i gradovima; trahom 1893-1905. po županijama i gradovima; zavičajnici (popisi stanovništva s točno naznačenim prebivalištem) Kraljevine Hrvatske i Slavonije liječeni od bjesnoće u budimpeštanskom Pasteur zavodu 1893-1905; posjećivanje kupališta i lječilišta 1905. po prebivalištu; slijepi, gluhoonijemi i slaboumni u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1880, 1890. i 1900. po županijama i gradovima.

5. *Izvjješća o stanju javne uprave* izlazila su jedanput godišnje i to ne samo za županije, već i za upravne kotare i gradove. Člankom 51 Zakona o ustroju upravnih odbora u županijama od 5. veljače 1886. godine, bilo je određeno da se u vremenu od 1. siječnja do 31. prosinca redovito podnosi izvješće županijskim skupštinama.

Po svojoj strukturi i sadržaju izvješća su obično bila podijeljena u tri cjeline: A. opseg i žiteljstvo županije, B. osobni odnošaji i lične promjene činovništva, i C. uprava koja se dijelila na C.a. županijske skupštine i C.b. općinska uprava. Za županijsku skupštinu su obično dati imenici županijskih skupština, njihovo djelovanje, državne daće, zemljišni otkupni dugovi, poslovni iskazi upravnog odbora za županije i kotarske oblasti. Odjeljak o općinskoj upravi daje prikaz općinskih računa i prora-

čuna, općinskih potrošarina, nadzora nad općinskom upravom, parohijalnih nameta, javne sigurnosti i reda, iseljavanja i useljavanja, zarade u Americi, školstva, zdravstva, veterinarstva, narodnog gospodarstva, građevinske uprave, uređenja zemaljskih zajednica, komasacija i razgodbe, okružnih blagajni, društava i zaklada.

Odjeljak zdravstva na početku izvješća sadrži uvijek dio koji se odnosi na: 1. opće zdravstveno stanje određenog županijskog područja, 2. zarazne bolesti, 3. redovito cijepljenje, 4. slučajno nastradale uslijed vlastite neopreznosti, 5. samoubojstva, 6. umobolne, 7. od bjesne zvijeri ugrizene, 8. sudbeno-liječničko djelovanje, 9. zdravstvene zavode, 10. ljekovite kupelji, 11. javne i ručne ljekarne, 12. crkve, škole, groblja i klaonice, 13. iskaze umobolnih, benavih, padavičavih, slijepih i gluhoonijemih, nahočadi, tuđe dojenčadi i neizlječivih siromašnih bolesnika, 14. mrtvozorništvo, 15. novačenja, 16. promjene u zdravstvenom osoblju, 17. poslovanje zaklada, 18. izvršavanja zdravstvenih zakona.

U izvješćima, najčešće opisnog karaktera, nalaze se i tablični prikazi (križaljke) koje se sastoje od rubrika koje ukazuju na ukupan broj umrlih stanovnika po spolu i dobi, te rubrika u kojima se navode razlozi smrti (naravne i nasilne). U izvješćima se rijetko pronalaze tablice naslovljene kao poslovni dnevnicu kotarskih (općinskih) liječnika,¹⁷ vođeni u svrhu evidencija besplatnog liječenja siromašnih općinara, preuzeti u uredu svake godine; zatim iskazi umrlih u županijama u kojima postoje rubrike po spolu i dobi te rubrike o razlozima smrti. Zbog djelomične sačuvanosti ovakvih tabličnih prikaza, kako u samom gradivu tako i u ovoj publikaciji, nije moguće slijediti kontinuirano praćenje broja oboljelih.

Pregledom svih objavljenih izvješća o stanju javne uprave proizlazi da su najpreciznija izvješća zagrebačkog zdravstvenog fizika koji tablično iskazuje najvažnije podatke o zdravstvenom stanju ne samo u gradu Zagrebu već i u cijeloj županiji. Kao primjer navodimo prikaz dviju tablica preuzetih iz izvješća zagrebačkog fizika. U *tablici 1* prikazani su isključivo podaci o sveukupnom stanju umrlih u 1896. godini po spolu i dobi te o uzrocima smrtnosti u gradu Zagrebu. Za razliku od nje, *tablica 2* donosi pokazatelje o smrtnosti za područje svih kotara i gradova koji su ulazili u sastav Zagrebačke županije.

¹⁷ Takve tablice su pronađene u Izvješću o stanju javne uprave u Županiji zagrebačkoj za 1896. i 1908. godinu.

U m r l o 1896														
sve- ukupno	po spolu		u d o b i						o d s m r t i					
	muških	ženskih	do 1 godine	od 1 do 7 go- dina	od 7 do 14 godina	od 14 do 40 godina	od 40 do 60 godina	preko 60 go- dina	n a r a v n e		nasilne			
									i to usljed bolesti		naznačaj vrsti priljepčive bolesti	samoubojstvo	nesrećom	od tuđe ruke
									nepri- ljepčive	priljepčive				
14721	7443	7278	3716	4370	1436	1582	1861	1756	12866	1689	Difterija, škret, boginje, dobrac, tyfus, babinja groznica, griza, hripavac itd.	17	110	39

Tablica 1. Preuzeta iz izvješća zagrebačkog fizika 1896. godine.

I z k a z umrlih u g. 1908u županiji zagrebačkoj.															
Kotar — grad	S p o l		U d o b i						O s m r t i					Ukup- no	% pomora napram pu- čanstvu do- dionog kotara
	muško	žensko	od 1 godine	od 1 do 7	od 7 do 14	od 14 do 40	od 40 do 60	preko 60	naravne		nasilne				
									narav- ne	pri- ljep- čive	samo- uboj- stvo	nesre- ćom	od tuđe ruke		
Dugoselo	159	178	68	33	18	46	48	124	812	10	1	8	6	837	1.51%
Dvor	252	252	154	94	18	72	82	84	486	8	1	6	8	504	1.85%
Glina	500	524	241	190	71	177	173	172	968	31	8	10	12	1024	2.24%
Gorica	375	343	247	85	21	92	94	179	674	28	—	14	2	718	1.94%
Jaska	418	455	266	139	37	108	112	211	762	90	5	10	6	873	2.18%
Karlovac	330	328	169	83	21	88	115	182	635	8	1	12	2	658	1.68%
Kostajnica	386	339	163	135	37	120	106	114	611	50	2	7	5	675	2.24%
Petrinja	282	276	142	87	28	88	76	197	535	12	1	6	4	558	1.69%
Pisarovina	174	144	104	45	13	34	46	76	300	4	1	8	5	318	1.37%
Samobor	275	243	200	88	15	60	63	92	430	18	—	9	1	518	1.91%
Sisak	244	279	119	50	18	55	77	204	435	61	2	20	5	528	1.76%
Stubica	542	503	312	248	79	120	129	157	960	70	1	18	1	1045	2.76%
Sv. Ivan Zelina	304	293	192	124	10	57	70	144	557	29	—	6	5	597	1.86%
Vrginmost	258	224	109	79	21	82	88	98	453	12	1	7	4	477	1.76%
Zagreb	547	513	385	231	56	99	112	177	969	67	8	18	3	1060	2.58%
Grad Karlovac	158	161	130	82	5	49	49	64	302	8	4	3	2	319	2.04%
Grad Petrinja	45	67	38	6	—	14	14	30	101	—	—	1	—	102	1.89%
Grad Sisak	121	86	47	13	3	55	44	45	183	8	6	9	1	207	2.73%
Ukupno	5315	5198	3076	1762	471	1416	1498	2290	9728	514	87	167	67	10513	2.02%
U %	50.5%	49.5%	29.26	16.76	4.48	18.47	14.25	21.78	92.53	4.88	0.35	1.57	0.63	—	2.02%

Tablica 2. O iskazu umrlih u 1908. godini. Izvješće o stanju javne uprave u Županiji zagrebačkoj.

1	Županije oko 1895.		Ličko-krbavska
2	Broj stanovništva		190978
3	Ukupni broj umrlih		5729
4	Umrlo od	obične bolesti	5203
		nasilne smrti	117
		infektivne bolesti	409
5	% pomora		-
6	Difterija	oboljeli	322
		liječeni serumom	Umri 15
		bez seruma	162
7	Škrlet	oboljeli	75
		umrli	28
8	Boginje	oboljeli	395
		umrli	144
9	Crijevna pošalina	oboljeli	15
		umrli	9
10	Srdobol (griža)	oboljeli	72
		umrli	29
11	Ospice (dobrec)	oboljeli	-
		umrli	-
12	Babinja groznica	oboljeli	4
		umrli	4
13	Kašalj hripavac	oboljeli	60
		umrli	9
14	Influenca	oboljeli	38
		umrli	10
15	Malaria	oboljeli	-
		umrli	-
16	Priljepčiva upala obušne žlijezde (mumps)	oboljeli	39
		umrli	2
17	Crni prišt (anthrax)	oboljeli	7
		umrli	4
18	Škrtljevo	oboljeli	172
		umrli	-
19	Trahom		35
20	Slijepi		78
21	Umobol	Psychosa užjega smj.	67
		Benavi	55
		Smeteni	4
		Padavičavi	28
22	Gluhonijemi		143
23	Samoubojice		10
24	Slučajno unesrećeni		60
25	Od bijesne zvijeri nagriženi		-
26	Teške tjelesne ozlijede		136
27	Lake tjelesne ozlijede		589
28	Razudbe	Sudbene	58
		Zdravstv. redarstvene	3
29	Mrtvari		254
30	Neizlječivi siromašni bolesnici na teret općine		20
31	Nahodnici		6

Tablica 3. Izrađeno prema opisnom izvješću ličko-krbavskog fizika za 1895. godinu.

Tablica 3 izrađena je na temelju podnesenog opisnog izvješća ličko-krbavskog fizika za 1895. godinu, kad još uvijek nisu bili evidentirani podaci o broju oboljelih i izliječenih bolesnika. Navedenu tablicu koristimo kao ilustraciju činjenice da su se statistički podaci precizno vodili i prije službene statistike, a da se brojevi pokazatelji po načinu njihovog unošenja u ove rubrike, ne razlikuju od onih koji su se vodili i nakon 1900. godine (primjere u tablicama statističkog godišnjaka, vidi u *tablici 4*). U izvješćima su se najčešće navodile zarazne bolesti koje su tada bile glavni uzrok obolijevanja i umiranja stanovnika, pa stoga i javnozdravstveni prioritet tog vremena.

Vidno je da izvješća o stanju javne uprave u županijama predstavljaju dobar temelj za tumačenje epidemiološke situacije promatranog područja, pogotovo kada je riječ o poimanju etiologije i prevencije zaraznih bolesti. Njihova zadana forma i sadržaj jasno ukazuju na još uvijek nazočno shvaćanje bolesti kao posljedice kužnih isparavanja, što se očituje u kontinuiranom iskazivanju atmosferskih i klimatskih pokazatelja. To je istovremeno i doba uvođenja profilakse kada se redovito iskazuje i uspješnost cijepljenja protiv boginja, a kasnije i nekih drugih bolesti. Izvješća u tom smislu predstavljaju dobro polazište za uočavanje specifičnosti pojedinih razdoblja, kao i pomaka na razini javno-zdravstvenog djelovanja.

Na temelju analize obavljena je klasifikacija na tri tipa izvješća kako bi u istraživanju mogli lakše slijediti i dokazati činjenicu da je još sedamdesetih godina 19. stoljeća napušteno poimanje zaraznih bolesti kao posljedice kužnih isparenja te se krenulo s novim poimanjem uzroka bolesti, tj. otkrićem da su upravo mikroorganizmi uzročnici zaraznih bolesti (kolera, tuberkuloza, kuga, malarija, boginje, itd.). Ulaskom u bakteriološku eru, medicinsko znanstveno, ali i javno gledište preselit će se s makrona mikrorazinu, s razine okoliša i otrovnih isparavanja na razinu tek spoznatih patoloških promjena unutar ljudskog organizma uzrokovanih mikroorganizmima. Pogled na ljudski organizam promijenit će se iz temelja. Samo poimanje ljudskog tijela u smislu dijagnostike više neće biti definirano smrću (obdukcijom) kao do tada, već će polako osvajati prostor fiziologije živog organizma. U kliničkoj medicini to temeljno mijenja odnos prema bolesti, kao i dijagnostici te načinu njezine reprezentacije što se vidi iz navedenih primjera različitih tipova izvješća.

U prvi tip spadaju ona izvješća u kojima se opisuju bolesti u sprezi s klimatskim prilikama na makro- i s konstitucijskim čimbenicima na mikrorazini.

Ako bi našu županiju proučili s geološkog, biološkog, meteorološkog, hidrografskog i onografskog gledišta došli bismo do mnogih drugih zaključaka, koji bi vrlo dobro došli higijeni ovog kraja. Jer na nama je da promjene budu bolje a ne gore. Prema opaženim promjenama zraka i podneblja predjeli ove županije imaju skroz kopneno podneblje, to jest ljeto je veoma vruće, a zima osobito ljuta. Kiša ima općenito malo, ali je zrak vlažan. Vлага je izvanredno velika osobito ujutro. Uslijed toga je za biljke pogodno ali za životinje i čovjeka ne. Po čovjeku osobito kod onih, koji boluju od pluća tuberkuloze i greške srca. Stoga bogati obično odlaze na mjesta morskā, puna morske soli bez mnogo vlage ili pak posjećuju mjesta ležeća na visokim gorama, gdje je zrak rjeđi i pun ozona. Nedvojbeno je da građa tla djeluje i na zdravstvene prilike kraja i ljudi. Ljudstvo u gorama je istrajnije i jače, oni borave na čistom zraku, stanovnici nizina borave na škodljivom isparljivom zraku punom prašine i miazme bez česte izmjene zraka po vjetrovima. K tome dolazi još i sporost duha i tromost tijela, jer nema

velike borbe s prirodom. U takvim krajevima zemlja se lakše obrađuje, obilnije rodi, sve to čini ljude neumjerenim što znatno slabi otpornost i snagu tijela, osobito užitkom alkohalnog pića, rakije i špirita. Trebalo bi suzbiti neukost i praznovjerje ali i indolenciju što ima svoj korijen u prošlosti (tursko haraćenje i gospodarenje), a u sadašnjosti nedostatna i nepraktična naobrazba. Eto, tako bi doveli i higijenu u svezu s prošlošću naroda, jer higijena je skup svih pojava o kojim ovisi ljudsko zdravlje - pa se razboritim i marnim radom treba doskočiti i popravljati gdje se daje, tu odlučuju i priroda čovjeka i njegovo materijalno i duševno stanje.¹⁸

Drugi tip izvješća se odnosi na provođenje određenih karantenskih mjera koje poduzima država kako bi spriječila širenje zaraze iz endemičnih krajeva (boginje, kolera, kuga, žuta groznica, pjegavac, kašalj hripavac), sustavno organizirajući izolaciju bolesnika u posebne bolnice ili karantene. U njima su isključivo naglašene mjere i postupci koji se provode u svrhu prevencije širenja epidemija. Primjerice na razini Vojne krajine te mjere obuhvaćaju: identifikaciju osobe, svaki putnik je morao imati „zdravstveni pašus“ ili „zdravstveni list“ ili „fede di sanita“, izjavu o boravku u zaraženim krajevima radi stavljanja pod nadzor, razdvajanje ljudi i njihovih tereta u slučaju sumnje na kužni učinak, provjera inficiranosti tereta i dezinfekcija tereta. Također, ova izvješća sadrže podatke o službi dezinfekcije te metodama koje se tada rabe (prozračivanje, grijanje i kađenje prostorija, pranje, polijevanje octom, primjena gašenog vapna itd.).

Treći tip izvješća se odnosi na zdravstveno prosvjeđivanje i akcije vezane uz prevenciju bolesti i higijenu.¹⁹ Primjer koji se navodi ilustracija je onodobnog poimanja uzroka bolesti, putova njihova širenja te preporučenih mjera prevencije:

1. Zabraniti seljcima spavanje pod vedrim nebom, bez dovoljnog odijela, naložiti uživanje toplog jela barem jednom dnevno, zabraniti konzumaciju nezrelog voća.
2. U slučaju bolesti zatražiti liječničku pomoć i strogo se pridržavati liječničkih uputa.
3. Održavati čistoću rublja.
4. Zabraniti posjećivanje bolesnih, osobito djece.
5. U slučaju smrti tijelo do pogreba držati u posebnoj prostoriji.

U izvješćima s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća vidljivo je da je metafora *društvo kao organizam* obilježila uvođenje antropološkog, organskog pristupa u tumačenju i razumijevanju društvenih procesa čime se i dvočlan *zdravlje/bolest* radikalno mijenja, kao i društvena politika u odnosu na zdravlje. Ona prestaje biti vođena isključivo političko-administrativnim načelima, već sada slijedi prevladavajuće socijalno-medicinske trendove koji se u to vrijeme oblikuju i uspješno provode na našim prostorima. U tom smislu dolazi i do promjene diskursa u odnosu na bolest (nije bolestan pojedinac već društvo), javlja se pojam socijalnih bolesti (siromaštvo, prostitucija, alkoholizam) i socijalne medicine (intervenirati u uvjete života, izmijeniti i na-

¹⁸ *Izvuešće o stanju javne uprave u Županiji požeškoj za 1907.* XXI. Požega 1907. Izvjestitelj nepoznat.

¹⁹ Zakonom se propisuje da županijske i gradske skupštine donose statute, kojima će se prema mjesnim prilikama donijeti zdravstveni propisi za novogradnje i dogradnje stambenih objekata, propisi za zdence, kanale, javna kupališta te za održavanje čistoće vode za piće, čistoće ulica, trgova, dvorišta; tkd. propisi za uređenje groblja i mrtvačnica.

metnuti norme bilo da se radi o ishrani, stanovanju ili uređenju gradova, kao i nabavci moderne medicinske opreme). Socijalnim bolestima ne smatra se samo tuberkuloza, nego to postaju i siromaštvo, alkoholizam, prostitucija i sl. Javlja se predodžba o društvu kao organskoj kategoriji podložnoj bolestima, na osnovi shvaćanja da socijalni čimbenici ne predstavljaju sporedan već bitan uzrok nastanka bolesti. Organski prodor poimanja društva u ovom će vremenu uvelike utjecati i na znanstveni diskurs (zdravo društvo), na javnozdravstvene mjere (preventivna medicina) i na institucionalizaciju medicine i zdravstva (podizanje dispanzera, zavoda za cijepljenje itd.).

3. Rezultati istraživanja

Sistematizacija podataka o akutnim zaraznim bolestima u razdoblju 1874-1910. na području kraljevina Hrvatske i Slavonije obavljena je najvećim dijelom prema podacima objavljenima u Statističkom godišnjaku i izvješćima o stanju javne uprave. Na temelju prikupljene građe iz Statističkog godišnjaka problematiku možemo promatrati na dvije razine: prije 1896. godine, kada još uvijek nije bilo zakonski regulirano prikupljanje i objavljivanje zdravstvenih pokazatelja i druga razina nakon 1896. godine, kada se Banskom naredbom²⁰ uvodi redovita zdravstvena statistika na području kraljevina Hrvatske i Slavonije.²¹ Naredba se počela primjenjivati od 1. siječnja 1897. godine: *Godine 1897. uvodi se u području Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije redovito sabiranje podataka za statistiku zdravstva, te se za tu statistiku propisuju sljedeći statistički iskazi, uputnice i iskaznice:*

1. *statistički iskaz A. o pobolu i pomoru žiteljstva s pošastnih bolesti po pojedinim mjestima (odnosno ulicama i gradovima)*

2. *statistički iskaz B. o pobolu i pomoru žiteljstva s pošastnih bolesti po mjesecima*

3. *statistički iskaz C. o pobolu s očne bolesti trahoma*

4. *statistički iskaz D. o cijepljenju boginja*

5. *statistički iskaz E. o docjepljivanju boginja*

6. *popisi građanskih liječnika, ljekarnika, ljekarničkog osoblja i primalja*

7. *uputnica I za bolnice, rodilišta i zavode za umobolne*

8. *iskaznica 1a i 1b bolesnika u bolnicama*

9. *iskaznica 2a i 2b za roditelje u rodilištah*

10. *iskaznice 3a i 3b za umobolne u zavodih za sliepe*

11. *iskaznice II za zavode za sliepe i gluhonieme*

12. *iskaznica 4a i 4b za sliepe u zavodu za sliepe*

13. *iskaznica 5a i 5b za gluhonieme u zavodih za gluhonieme*

14. *uputnica III za kupališta.*

Ovo su bili osnovni podaci koji su se morali voditi redovito, za to su bila određena općinska, kotarska, županijska i gradska tijela, koja su podatke redovito sakupljala i dostavljala na adresu Statističkog zavoda. Obveze su bile točno određene, tako da su kotarski liječnici odnosno gradski fizici sastavljali izvješća D i E. Kraljevsko-županijski fizici u gradovima Zagrebu, Osijeku, Varaždinu i Zemunu su bili dužni svake

²⁰ Banska naredba pod rednim br. 6122/pr. od 16. siječnja 1896. godine.

²¹ Katačić, V. *Zbirka zakona i naredaba*. Drugo izdanje. Zagreb : Kraljevska zemaljska vlada u Zagrebu, 1906. Str. 63.

godine, zaključno s 31. prosincem, sastaviti i dostaviti popis podataka pod točkom 6. Jasno su propisane i dužnosti ravnatelja bolnica i drugih ustanova u pogledu podataka pod točkama 7-14. U naredbi su jasno navedene i dužnosti kraljevsko-kotarskih i kraljevskih-županijskih vlasti i gradskih poglavarstava. Navedena tijela svako za sebe sređuju statističke podatke za svoje područje, dok administracija gradova Zagreba, Osijeka, Varaždina i Zemuna sastavlja iskaze A, B, C, D, E i dostavlja ih najkasnije do 20. veljače svake godine Kraljevskom-zemaljskom statističkom uredu u Zagrebu, koji svu statističku građu sakuplja i sređuje.

Međutim, za razdoblje prije 1896. godine nije bilo zakonski uređeno prijavljivanje bolesti, niti su postojala vremenska ograničenja vezana uz dostavljanje određenih podataka administrativnim tijelima u Kraljevini. Liječnici su u to vrijeme bilježili isključivo podatke o pomoru od pojedinih bolesti s obzirom na postojeći broj stanovnika u određenom razdoblju, ne donoseći statističke pokazatelje o broju oboljelih i izliječenih bolesnika. U ovim prvim izvješćima najčešće se spominju bolesti poput boginja, difterije, kašlja hripavca, dobraca (ospica) i škrleta (šarlaha). Evidentna je činjenica da je u to vrijeme broj oboljelih od difterije na prvom mjestu u odnosu na druge bolesti, što je rezultat širenja pandemijskog vala, kao i činjenice da je to razdoblje neposredno prethodilo primjeni antidifterijskog seruma koji će se početi koristiti tek od 1894. godine.²² Bolesti koje su slijedile difteriju su kašalj hripavac, tifus i još uvijek prisutne boginje. Osim toga, bilo je to i vrijeme kada još uvijek nije bilo odgovarajuće terapije niti dostatne spoznaje o osnovnim uzrocima javljanja zaraznih bolesti, što je rezultat tadašnjeg razvitka medicinskih znanosti.

Za razdoblje nakon 1896. godine donosi se primjer petogodišnjeg razdoblja 1905-1910. godine,²³ kada je postalo moguće kontinuirano praćenje i kombiniranje podataka, te samim tim i egzaktnije iskazivanje etiologije zaraza u svim županijama, upravnim kotarima i gradovima (*tablica 4*).²⁴ Nakon toga se (*tablica 5, slika 1*) ukazalo na ciklička kretanja najčešćih zaraznih bolesti koje su u tom vremenu prevladavale u cijeloj Kraljevini. Vidi se da difterija nije više prva po zaraznosti s obzirom na ostale bolesti kao što je to bilo prije 1896. godine, već su to sada tuberkuloza s 59,87%, kašalj hripavac s 9,77% i boginje s 0,11% (broj umrlih rapidno se smanjio u odnosu na prijašnja razdoblja zahvaljujući uvođenju cjepiva²⁵ i postupnim unapređenjem preventivne zdravstvene zaštite).²⁶ Zaključno s dobivenim procentualnim iskazima različitih oboljenja moguće je dalje analizirati različite varijacije i u kliničkom manifestiranju pojedinih bolesti, te ukazati na utjecaje dominantnih, preventivnih i terapijskih pokušaja, kao i na učestalost i žestinu pojedinih epidemija.

²² Zaključak Gradskog poglavarstva o korištenju antidifterijskog seruma pod rednim br. 30291/III 1894. godine.

²³ Za primjer je dano ovo razdoblje budući da je to posljednje petogodište istraživanja u kojem se treba dokazati da se broj oboljelih od difterije ili boginja smanjio zbog primjene cjepiva i provođenja adekvatnih preventivnih mjera zaštite.

²⁴ U radu nije bilo moguće prikazati sve tablice za pojedina godišta, pa je donesen samo prikaz za 1910. godinu.

²⁵ Naredbom Kraljevske zemaljske vlade od 30. ožujka 1893. godine, br. 452, osniva se Zemaljski zavod za proizvodnju animalnog cjepiva u Zagrebu.

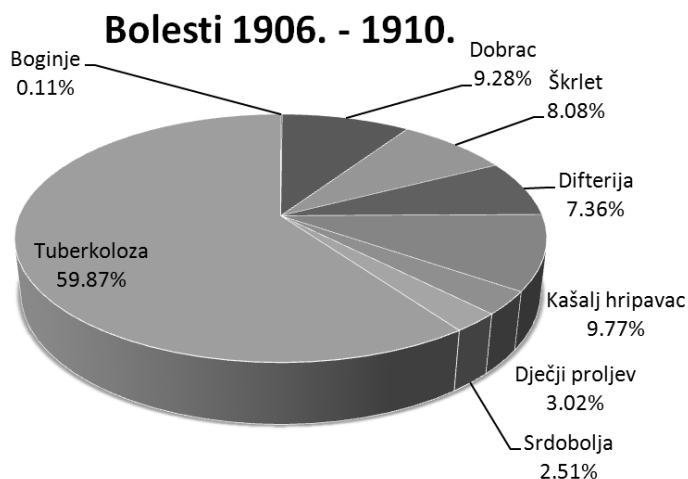
²⁶ Ovdje se daje primjer iz razdoblja 1905-1910. kada je već moguće govoriti i o preventivnoj zdravstvenoj zaštiti koja se na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije javlja s uvođenjem suvremene javne zdravstvene zaštite Zakonom iz 1906. godine.

1	Županije 1910.	Ličko-kr- bavska	Modruško- riječka	Zagreb/ Zagreb. žu- panija	Varaždin/ Varažd. žup.	Bjelov.- križevačka	Virovitica/ irov. žup.	Zemun/S rijem. žup.	Požega	
2	Broj stanovništva	203973	231354	74703/ 512675	12149/ 293409	331385	28505/ 240694	394172	263690	
3	Ukupni broj umrlih	4263	5547	1901/ 13101	251/ 6266	6678	850/ 6902	12009	465/ 6434	
4	Umrlo od	Ostale bolesti	3043	3982	1267/ 8692	186/ 4312	4467	600/ 5043	330/ 8687	4553
		nasilne smrti	111	128	78/ 285	9/ 118	158	40/ 160	-/ 285	199
		infektivne bolesti	1086	1335	556/ 3984	56/ 1819	1924	210/ 1661	123/ 2886	1592
Difterija	Umrli	13	9	13/ 199	0/ 63	171	20/ 66	3/ 469	49	
Škrlet	Umrli	16	10	12/ 189	0/ 96	272	0/ 20	17/ 90	21	
Boginje	Umrli	-	-	-	-	-	0/ 1	-	-	
Kašalj hripa- vac	Umrli	81	85	8/ 449	2/ 471	171	5/ 145	-/ 50	72	
Trbušna po- šalina	Umrli	64	72	8/ 134	2/ 123	36	27/ 77	12/ 156	141	
Srdobolja	Umrli	18	42	1/ 63	0/ 14	37	0/ 23	-/ 45	89	
Dobrac	Umrli	57	174	1/ 623	0/ 57	136	4/ 126	2/ 57	99	
Proljev dječji	Umrli	8	48	0/ 104	3/ 71	52	1/ 81	-/ 120	38	
Tuberku-loza	Umrli	829	895	513/ 2223	49/ 924	1049	153/ 1122	89/ 1899	1083	
Trahomom zaraženi		584	191	95/ 1203	10/ 378	597	1986	5957	3661	
Slijepi		183	186	350	205	371	369	490	305	
Gluhonijemi		252	315	127	595	663	467	452	350	
Umobolni		72	65	718	91	89	69	142	221	
Slaboumni		174	301	572	566	673	423	482	330	
Samoubojice		10	17	23/ 31	2/ 17	13	8/ 20	4/ 57	22	
Od bijesne zvijeri nagriženi		292								
Neizlječivi siromašni bolesnici na teret općine			-							
Nahodnici			-							

Tablica 4. Pregled oboljelih po županijama, upravnim kotarima i gradovima.

God.	Boginje	Dobrac	Škrlet	Difterija	Kašalj hripavac	Proljev dječji	Srdobolja	Tuberkuloza	Ukupno
1906	71	1742	1812	1222	2366	485	622	10928	19248
1907	19	1183	1905	1330	1963	609	341	10893	18243
1908	8	2342	2005	1661	1298	497	414	11246	19471
1909	3	1929	969	1475	1815	657	602	11147	18597
1910	1	1336	743	1075	1539	526	332	10828	16380
Ukupno	102	8532	7434	6763	8981	2774	2311	55042	91939
%	0,11	9,28	8,08	7,36	9,77	3,02	2,51	59,87	100

Tablica 5. Zarazne bolesti i broj umrlih u razdoblju 1906-1910. godine.

Slika 1. Udio različitih bolesti u razdoblju 1906-1910. (izrađeno na temelju podataka iz tablice 5).

Kako bi se dobila što cjelovitija slika, nužno je pregledati i izvješća fizika (gradskih i županijskih), jer se u njima često navode i one bolesti koje nisu bile propisane za obvezatno prijavljivanje u statističkim godišnjacima, jer su se javljale sporadično. Dobar primjer je pelagra,²⁷ koja se navodi samo u nekim izvješćima, primjerice u Modruškoj županiji²⁸ u Slunju i Vojniću te u Zagrebačkoj županiji oko Karlovca i Gline. To se također odnosi i na paratifus,²⁹ koji endemijski izbija oko rijeke Korane,³⁰ zatim malariju na području Ličko-krbavske županije 1906.³¹ te zoonozu i bedrenicu,³² o kojoj saznajemo iz izvješća zagrebačkog fizika.³³

²⁷ Bolest koja nastaje zbog nedostatka vitamina B.

²⁸ *Izviješće o stanju javne uprave u Županiji modruškoj za 1902. godinu.* Ogulin, 1903.

²⁹ Paratifus (grč.), zarazna crijevna bolest, po simptomima slična trbušnom tifusu, javlja se u različitim oblicima a uzročnik je bakterija salmonela.

³⁰ *Izviješće o stanju javne uprave u Županiji modruškoj za 1904. godinu.* Ogulin, 1905.

³¹ *Izviješće o stanju javne uprave u Županiji ličko-krbavskoj za 1906. godinu.* Gospić, 1906.

Pojedine bolesti koje se javljaju epidemijski nemaju stalnu rubriku u statističkim izvješćima. Primjerice, godine 1879. godine pojavila se opasnost od širenja pje-gavca iz Bosne, pa je glavno vojno zapovjedništvo u Zagrebu, kao krajiška zemaljska upravna oblast, dalo savjet svim uzduž Save i Dunava ležećim kotarskim uredima i glavnim poglavarstvima u Zemunu, Karlovcu, Varaždinu i Brodu, da smjesta obolje-lima pruže potrebnu pomoć u najbližim bolnicama. U Brodu je u tu svrhu osposob-ljena i posebna bolnica. Isto tako upozoravaju se sve oblasti da nadziru svaki sumnjivi slučaj, a da se sredstva *izolovanja i dezinfekcije prema pojedinim slučajevima upot-rebe, te time širenje kužnih bolesti među ovostrano pučanstvo odmah s početka zapri-ječe.*³⁴

Unatoč navedenom, rezultate koji se mogu dobiti jednim ovakvim istraživa-njem još uvijek treba tumačiti s određenim oprezom, pri čemu treba prije svega imati na umu način na koji je bolest dijagnosticirana. Dijagnostika u navedenom razdoblju još je uvijek u domeni liječnika koji je donosi na temelju kliničke procjene bolesnika. Uzroke smrti dijelimo na glavni i neposredni uzrok, što dodatno komplicira iskaze na-vedene u izvorima.³⁵ Primjerice, u izvješćima i u godišnjaku uzrok bolesti naveden je kao uzrok smrti ili osnovni uzrok, budući da se nije posebno vodilo računa o utvrđi-vanju glavne bolesti kao i uzroka smrti. Stoga su i izvješća mrtvozornika uglavnom neprecizna što dodatno komplicira vjerodostojnost, pogotovo ondje gdje ih donose needucirani mrtvozornici.³⁶ Ono što nam nedostaje u ovom razdoblju je i mogućnost analize obdukcijских nalaza, koja bi sigurno nametnula bolja rješenja brojnih statis-tičko-informacijskih poteškoća u stvaranju vrijednih informacija o uzrocima smrti. Na žalost, osnutak Prosekture javnih zdravstvenih zavoda u gradu Zagrebu 1913. godine ne spada u vremenski okvir ovog istraživanja.

Zaključak

Zbog neujednačenosti i raspršenosti zdravstvenih pokazatelja u arhivskom gradivu, u istraživanjima zdravstva nailazi se na mnoštvo problema i dvojbi koje se odnose na rekonstrukciju zdravstvenih pokazatelja te njihovu analizu i interpretaciju. To je posljedica činjenice da zdravstvena statistika sadržana u gradivu nije cjelovita, pa nije moguće obuhvatiti sve parametre koji se žele iskazati u istraživanju. Ponekad se podaci za iste bolesti u različitim izvorima ne podudaraju ili nema dosljednosti u

³² Ili crni prišt, antraks. Zarazna bolest domaćih ili divljih životinja, najčešće biljoždera, uzrokovana bakterijom.

³³ *Izvješće o stanju javne uprave u Županiji zagrebačkoj za 1900. godinu.* Zagreb, 1901.

³⁴ HR-HDA-79. UOZV. Odsjek zdravstva. 7865/1879, kut. 479.

³⁵ Šain, S. *Uzroci smrti u gradu Zagrebu od 1916. do 1918. godine prema podacima obdukcijских zapis-nika prosekture javnih zdravstvenih zavoda.* Rasprave i građa za povijest znanosti. Knjiga 7. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992. Str. 266. Vidi također Šain, S., Fatović, S., Beliza, B. A retrospective analysis of the autopsy reports of the Zagreb Pathological Department made during the First World War. *Acta Clinica Croatica* (Zagreb). 30, 3-4(1991), str. 155-163.

³⁶ Vidi Smrekar, M. *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.* Knjiga prva. Zagreb : Naklada Ignjata Granitza, 1899. Temeljni propisi o mrtvozorništvu u Kraljevini sadrže: 1. naredbu Zemaljske vlade od 21. travnja 1893, broj 19.627, kojom se uređuje razgledanje mrtvacu, 2. istom naredbom je izdan i provedbeni naputak za razgledače mrtvacu, str. 1035.

vođenju pojedinih rubrika. Osim toga prisutni su i različiti pristupi u vođenju statističkih izvješća kao i sve prelazne faze njihovog usavršavanja i mijenjanja.

Samo dobar uvid u arhivsko gradivo te pomna kombinacija postojećih podataka, omogućuju rekonstrukciju javnozdravstvene i epidemiološke situacije analizirana razdoblja i u statističkom smislu. Unatoč navedenom, dijagnoze koje nalazimo iskazane u izvorima još uvijek treba interpretirati s određenim oprezom, pri čemu prije svega treba imati na umu način kako je bolest dijagnosticirana, uzimajući u obzir činjenicu da glavna bolest ne mora biti i uzrok smrti.

Prikupljena i proučena dokumentacija poslužila je kao ishodište za sistematizaciju i klasifikaciju pokazatelja o epidemiologiji najčešćih akutnih zaraznih bolesti. Tako su za razdoblje 1874-1896. dokumentacija i gradivo nedostatni za praćenje oboljelih, što omogućava isključivo praćenje broja umrlih i to od najčešćih bolesti tog vremena: boginja, difterije, kašlja hripavca, dobraca (ospica), škrelta (šarlaha), dječjeg proljeva, srdobolje i tuberkuloze, od kojih je do 1896. godine difterija bila najsmrtonosnija. Osim toga, mogli smo zaključiti da je to vrijeme kada još uvijek nema odgovarajuće terapije, ali je upravo taj pandemijski val difterije potaknuo otkriće antidifterijskog seruma koji se u Kraljevini počinje koristiti od 1894. godine. Osim difterije, u ovom su razdoblju osobito smrtonosni bili kašalj hripavac, tifus i boginje.

U razdoblju 1896-1910. opsežnost i kakvoća podataka pružaju mogućnost detaljnije analize kretanja broja umrlih i oboljelih, budući da se u tom vremenu i zakonski nalaže sustavno vođenje i prijavljivanje zaraznih bolesti. Također se opaža i činjenica da nakon uvođenja antidifterijskog seruma u terapiji dolazi do smanjenja broja umrlih od difterije, ali se ova pojava ne može sa sigurnošću smatrati isključivo rezultatom njegove primjene. U ovom razdoblju zamjetno je i smanjenje broja oboljelih od boginja, budući da se uvodi cijepljenje kao oblik liječenja, ali i preventivna zaštita stanovništva, naročito male djece. Oboljenja koja sada prednjače po zaraznosti su tuberkuloza i kašalj hripavac.

Osim ovakve vrste istraživanja koje se fokusira na ispitivanje zaraznih bolesti, moguće je kombiniranjem izvora dobiti i pokazatelje o brojnosti zdravstvenog osoblja, bolnica i drugih zdravstvenih ustanova u Kraljevini, zatim podatke o cijepljenju i docjepljivanju protiv boginja, podatke o sudjelovanju diplomiranih primalja kod poroda i dr.

Treba se nadati da će ova početna istraživanja pridonijeti boljem razumijevanju arhivskih fondova zdravstva, ali i njihova opisa u ARHiNET-u,³⁷ što bi korisnicima arhiva omogućilo dobivanje kvalitetnijih informacija vezanih uz zdravstvenu problematiku.

³⁷ Rješavajući pitanje razvoja sustava prikupljanja, obrade i prezentacije podataka o arhivskom gradivu u Hrvatskoj te odgovarajući na nove zahtjeve tehnološkog razvoja i informacijskog društva, HDA je krajem 2006. započeo razvoj jedinstvenog arhivskog sustava ARHiNET, na temelju kojeg je započela izgradnja nacionalne arhivske informacijske mreže. ARHiNET je dio Operativnog plana provedbe programa e-Hrvatska, a 2009. nagrađen je priznanjem Europske komisije *Good Practice Label*. U ARHiNET-u je do sada opisano više od milijun raznovrsnih podataka o arhivskom gradivu dostupnih javnosti putem interneta, zajedno s digitalnim snimkama najznačajnijih i najčešće korištenih dokumenata. Na ovaj je način korisnicima arhiva i javnosti općenito po prvi put omogućeno da na jednom mjestu pretražuju i nađu podatke o cjelokupnoj arhivskoj baštini Hrvatske.

Arhivski izvori

HR-HDA-79. UOZV. Odsjek zdravstva (V), 1877-1914.

HR-HDA-890. Personalni spisi državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstva NDH. Serija Personalije zdravstvenih djelatnika.

Literatura

Ivičević, J. Javna uprava zdravstvom u sjevernoj Hrvatskoj 1868-1928. *Arhivski vjesnik* (Zagreb). 36(1993), str. 117-130.

Izješće o stanju javne uprave u Zagrebačkoj županiji. Zagreb, 1894-1915.³⁸

Izješće o stanju javne uprave u Virovitičkoj županiji. Osijek, 1886-1915.

Izješće o stanju javne uprave u Varaždinskoj županiji. Varaždin, 1886-1913.

Izješće o stanju javne uprave u Srijemskoj županiji. Vukovar, 1892-1916.

Izješće o stanju javne uprave u Požeškoj županiji. Požega, 1890-1917.

Izješće o stanju javne uprave u Modruško-riječkoj županiji. Ogulin, 1894-1913.

Izješće o stanju javne uprave u Ličko-krbavskoj županiji. Senj, 1894-1917.

Izješće o stanju javne uprave u Bjelovarsko-križevačkoj županiji. Bjelovar, 1888-1915.

Katačić, V. *Zbirka zakona i naredaba*. Drugo izdanje. Zagreb : Kraljevska zemaljska vlada u Zagrebu, 1906.

Smrekar, M. *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Knjiga prva. Zagreb : Naklada Ignjata Granitza, 1899.

Sremac, D., Žuža, B. *Hrvatsko zdravstveno zakonodavstvo 1830-1941*. Zagreb : Školska knjiga, 2002.

Statistički ljetopis za godinu 1874. Zagreb : Statistički ured kr. Dal. Hrv. Slav. Zemaljske vlade, 1876.

Statistički atlas Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1875-1915. Zagreb : Statistički ured u Zagrebu, 1915.

Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune 1895-1910. Budimpešta : Kraljevski ugarsko statistički ured u Budimpešti, 1896.

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije. I. dio za 1905. Zagreb : Statistički ured u Zagrebu, 1913.

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije. II. dio za 1906-1910. Zagreb : Statistički ured u Zagrebu, 1917.

Šain, S. *Uzroci smrti u gradu Zagrebu od 1916. do 1918. godine prema podacima obdukcijских zapisnika prosecture javnih zdravstvenih zavoda*. Rasprave i građa za povijest znanosti. Knjiga 7. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992.

Šain, S., Fatović, S., Beliza, B. A retrospective analysis of the autopsy reports of the Zagreb Pathological Department made during the First World War. *Acta Clinica Croatica* (Zagreb). 30, 3-4(1991), str. 155-163.

Vidmar, J. Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu 1869-1918. *Arhivski vjesnik* (Zagreb). 1(1958), str. 411-444.

³⁸ Izješća upravnog odbora o stanju javne uprave izlazila su redovito za svaku godinu od 1886. Na žalost, osim za Varaždinsku i Virovitičku županiju, sva druga izvješća u HDA dostupna su za razdoblje nakon 1886. godine.

Summary

HEALTH STATISTICS 1874 -1910 BASED ON DEPARTMENT OF INTERNAL AFFAIRS OF CROATIAN-SLAVONIAN-DALMATIAN STATE GOVERNMENT ARCHIVES AND STATISTICAL PUBLICATIONS HELD IN CROATIAN STATE ARCHIVES

Parallel statistical reports, written and sent to the county parliaments by the county doctors following the orders of the Royal Croatian-Slavonian-Dalmatian State Government and its statistical office, are held in the Croatian State Archives in the repository of the Royal Croatian-Slavonian-Dalmatian State Government, Department of Internal Affairs, Department of Health. These reports are only partially preserved, and as such, they are unreliable source for the continuous spatial and time monitoring of the health conditions in the period 1874-1910 in the kingdoms of Croatia and Slavonia. Because of this, we used in our research statistical publications corresponding to the archival materials. In the introduction, we describe the period that was pivotal for the Croatian medicine. We proceed with the overview of the archival material in the Department of Internal Affairs of Royal Croatian-Slavonian-Dalmatian State Government and of the most important statistical publications used in the research. In the end, we make some preliminary conclusions based on the sources and literature examined so far.

Keywords: *Royal Croatian-Slavonian-Dalmatian State Government, Department of Internal Affairs, Department of Health, counties, county/town doctors, statistical publications, statistical yearbook, reports on the public administration, health statistics, health indicators, acute contagious diseases*